

ԼՈՒՍԻՆԵ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԼԻՍ ԵՒ ԿՏՈՒՑ ՄԵՆԱՍԱՐԱՆՆԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐԻՆ

Նայոց վանքերի և մենասարանների մեջ կարելու էր ևս սպասելու, որ երբեք չեն ունեցել Վանա ծովակի Լիմ և Կրուց կղզիների Ս. Գևորգ և Ս. Կարապետ անապատները: Կղզիները գտնվում են Վանա լճի հյուսիսարևելյան կողմում և միջնադարում եղել են նշանավոր մենասարաններ, հոգևոր-մշակութային օջախներ՝ ըստ ավանդության հիմնադրված Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: Սրանք նաև գրչության և ձեռագրապահպանման նշանավոր կենտրոններ էին, որոնցում գրվել, ընդօրինակվել, նկարագրվել ու կազմվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Քանի որ Լիմ և Կրուց մենասարանների պատմությունն ու նրանց դարավոր մշակութային գործունեությունը դուրս են մեր հոգվածի ուսումնասիրության շրջանակներից, ուստի ներկայացնենք միայն, թե ի՞նչ վիճակում էին գտնվում մենասարանները Մեծ Եղեռնի օրերին՝ մեծապես հիմնվելով մեզ հասած վկայությունների, ակնապեսների հուշերի, փրկվածների պատմածների վրա:

Նարկ է նշել, որ բոլոր դարերում ասպատակությունների և կոտորածների ժամանակ Վանա լճի ափամերձ շրջանների հայ բնակչությունը ապաստանել է լճի կղզիներում: Մենասարանները թշվառ ժողովրդին փրկելու, ամբելու համար ոչինչ չեն խնայել. րվել են օթեան ու սնունդ, պահել ու պաշտպանել՝ մինչև վրանգն անցնելը: Նամիդյան արշունարբու ջարդերի ժամանակ՝ 1895-1896 թթ., Լիմ և Կրուց մենասարանները կրկին սրանձնում են անպաշտպան բնակչությանը պապապարելու դերը, թեև ամբողջությամբ կողոպտվում են մենասարանների դրսի տները¹: Այս ժամանակ Աղթամարի վանքը հայտնվում է բավականին ծանր վիճակում: Արսեն վրդ. Մարգարյանը Ս. Էջմիածին ուղարկած վիճակագրական իր տեղեկագրի մեջ (1896 թ., հուլիս) նկարագրում է Վասպուրականի տարբեր գավառների տիրույթի վիճակը համիդյան կոտորածների ժամանակ և դրանից հետո: Աղթամարի մասին նշում է, որ միաբանները, զգուշանալով քրդական նավերի հարձակումներից, տեղափոխվել են Կրուց, իսկ վանքի դրսի տները, ուր գտնվում էին վանքապատկան հարստությունները, պահվում վանքի անասունները, ամբողջությամբ թալանվել է²: Աղթամարի վերջին կաթողիկոսը՝ Խաչատուր Շիրոյանը, վախճանվում է 1896 թ., և երբեմնի ծաղկուն վանքը իր գոյությունը շարունակում է բավականին խղճուկ վիճակում՝ ունենալով մի քանի միաբան: Կաթողիկոսական տեղապահ նշանակվում է Արսեն վրդ. Մարգարյանը³: 1909-ից նրան հաջորդում է Նովատի եպիսկոպոս Խոստիկյանը⁴:

1915 թվականը դարձավ հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ ամենաողբերգականը: Օսմանյան կառավարության հրամանով սկսվեց հայ ժողովրդի բնաջնջումն իր իսկ

1 Վանա լճի երեք վանքերն էլ ունեցել են դրսի տուն՝ շինված ծովափին վանքերի տնտեսական կարիքների համար: Դրսի տները բաղկացած էին միաբանների համար կացարան-շենքերից, մթերքի շրմարաններից, գոմերից. ունեցել են նաև դպրոցի շենքեր և համարվել են կղզիների նավահանգիստները:

2 Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, վավ. 236, թ. 18, 31, 33: ՆԱԼ, ֆ. 57 (Կաթող. դիվան), ց. 5, գ. 4, թ. 4-5:

3 1909 թ. եղևափոխական գործիչ Իշխանը իր համախոհներով հաստատվում է Աղթամարում: Իշխանի և Արսեն վարդապետի միջև լինում է անհաշտություն, և վերջինս սպանվում է: Տե՛ս **Ռ. ՈՐԲԵՆ**, Նայ յեղևափոխականի մը յիշատակները, հ. 2, 1983, Բեյրութ, էջ 132-133: «Արարապ», Վաղարշապատ, 1909, էջ 825-826:

4 Տե՛ս «Արարապ», 1896, էջ 245-249, 1911, էջ 285-287:

բնօրրանում: Վասպուրականի մի շարք շրջաններում կոտորածները կազմակերպում է Ջեդեթ բեյը՝ իրեն աջակից ունենալով զորավար Նոգալեսին⁵: Հայկական բնակավայրերի վրա հարձակվում էր թուրքական կանոնավոր բանակը՝ զինված հրացաններով և թնդանոթներով, որին միանում էին շրջակայքում ապրող զինված քրդերը: Քանի որ Առաջին աշխարհամարտի զորահավաքի պարճառով հայկական գյուղերում քիչ տղամարդ էր մնացել, սակավ էին նաև զենքի պաշարները, ուստի գրեթե անհնար էր դարձել մի քանի հազարի հասնող կանոնավոր թուրքական զորքի և նրան միացած քրդերի դեմ պայքարելը: Խաթարվում է հայկական գյուղերում խաղաղ կյանքը, անմեղ հայ բնակչությունը գոհ է դառնում թուրք և քուրդ վայրագ խուժանի աներեւակայելի բարբարոսություններին: Այնուհանդերձ, հայերը դիմադրություն են ցուցաբերում և կռվում մինչև իրենց արյան վերջին կաթիլը: Բնակիչների մեծ մասը, հանուն ազգի և քրիստոնեական հավատքի, նահապտակվում է. փրկվել կարողանում են միայն սակավաթիվ անձինք: Բնակչությանը կոտորելուց և տրեղահանելուց հետո թշնամին թալանում էր տները, քանդում և հրկիզում եկեղեցիները, ոչնչացնում դարերով կերպոված մշակույթի մեծարժեք նմուշներ: Ընդ որում՝ նախապես հրաման կար, որ ոչ մի թուրք կամ քուրդ որեւէ հայի կյանքը չփրկի. «...դարապետկցի քիւրտ մը կը պահէ երկու հայ, կիմանան ու նախ քիւրտին կը սպաննեն և ապա հայերուն»⁶: Երբ Լիմ անապարի դրսի տան մոտակայքում չորս զինված հայ տղամարդու հաջողվում է հարձակվել թշնամուն փամփուշտ տրամոլ թուրք ոստիկանների վրա և խլել արկերը, դրանցից մեկի մեջ գտնվում է Ջեդեթի գրությունը, որում հայտարարված էր ջիհադ (իմա՝ սրբազան պատերազմ) և հրահանգված էր անխնա կոտորել բոլոր հայերին՝ առանց սեռի և տարիքի խտրության⁷:

1915 թ. ապրիլյան դժնդակ օրերին Վանա լճի ափամերձ հայ ազգաբնակչության համար Լիմ և **Կարուց կղզիները** դարձան օթեւան: Այստեղ կարողացան պաշտպանվել, իրենց կյանքը փրկել ափամերձ գյուղերից հազարավոր հայեր: Ժողովուրդը գյուղից գյուղ փախչելով, իրար օգնելով մոտենում էր ծովափին՝ Լիմ կամ Կարուց հասնելու նպատակով: Լիմ անապարի վանահայր Նովհանեսն վրդ. Նյուայանը Ամենայն հայոց Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին հղում է հետևյալ հեռագիրը. «... Վասպուրականը որպէս ապարամբ և հակառակ ներկայացուցում է թուրք կենդրոնական կառավարութեան, և արքայավաւեր հրովարտականով ազատ ու համարձակ սկսեալ ապրիլ 6-էն մինչ ապրիլ 14-ը, այս փողերը գրուած րոպէին տակաւին կկոտորուին անմեղ հայեր, և քար ու հողը կներկուի հայու անմեղ արիւնով: Միմիայն մօտ 3000 երիտասարդներով և նոյն թուով կոյսերով և հարսներով պատուած ծրարուած կամք Լիմ Անապարի կղզիի մէջ՝ համրելով օրհասականին: Ոչ մի կողմէ օգնութիւն, ոչ մի կողմէ փրկութիւն Աստուծմէ ի գալ, ի սէր Աստուծոյ, Հայր, Հայր ողորմէ մեզ, անմիջական և երազահաս ըրէ օգնութեան Ձեռքը և փրկութեան ժամը...» (14 ապրիլ, 1915 թ.)⁸: Նովհանեսն վանահայրը սրբեցված դժոխային իրավիճակում հոգում էր թե՛ վանքի շեն մնալու, թե՛ ձեռագրերի և թանկարժեք սպասքի պահպանման, թե՛ հազարավոր անմեղ հայերին Լիմում ապաստան տալու և մահից փրկելու խնդիրները: Կոտորածի ամենածանր պահերին նա կա-

5 Չորավար Նոգալեսն ուղղարկված էր Գերմանական կառավարության կողմից: Տարիներ անց նա հեղինակում է գիրք, որի մի հատվածը վերաբերում է Վանի կոտորածներին և վանեցիների ինքնապաշտպանությանը. տե՛ս **Rafael de Nogales**, *Four Years Beneath The Crescent*, London, 1926:

6 «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում». վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, ՀԱՄ, 2012, կազմ.՝ Գ. Ավագյան, խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, հ. Ա., Վանի նահանգ, էջ 110:

7 Տե՛ս անդ, էջ 132:

8 «Արարապ», 1915, էջ 177-178:

բողացավ կազմակերպել պաշտպանություն, նավեր ուղարկել ափ ու հնարավորին չափ շար հայերի բերել կղզի: Անապարը վեց նավ ուներ, նավեր կային նաև ափամերձ գյուղերում:

Լիմ եւ Կրուց կղզիներում պաշտպարվելու մասին հեղափոխություն վկայել են իրենք իսկ՝ փրկվածները: Լիմ կարողացել են փրկափոխվել հարկապես **Թիմարի** շրջանի⁹ գյուղերից: Այսպես, ապրիլի 8-ին մոտ 500 զինված թուրքեր ու քրդեր հարձակվում են **Աստվածածին (Ասպարածին կամ Տիրամայր)** գյուղի վրա, ուր նրանց դիմադրում են շուրջ 30 զինված փղամարդ, կանայք եւ երեխաներ: Սակայն դիմադրողների քչության եւ զենքի պակասության պատճառով՝ գոյամարդը միայն մի քանի ժամ է փրկում: Գյուղի ողջ բնակչությունը մարմնավում է թշնամու վայրագություններին: Բնակիչներից միայն մի փոքր մասն է փրկվում՝ այն էլ մի կերպ հասնելով ափ եւ Լիմից ուղարկված նավերի շնորհիվ հասնելով կղզի: Վերապարձները վկայում են հերելայը. «Իրիշար գիւղի քիւրդ աղան մօր 500 միլիներով ապրիլ 8-ին կը յարձակօի գիւղին վրայ: Գիւղին մէջ գրնուած մօր 30 զինուած փղամարդիկ կը դիմադրեն եւ կարգիլեն մի ժամանակ թիւրքերու ներս խուժելը, սակայն դիմադրօթիւնը միայն երեք ժամ կը տէւէ: Դիմադրողները թէ՛ քջօթեան եւ թէ՛ փամփուշտի պակասօթեան պատճառաւ կընկերկին ու ասոնցմէ մաս մը միայն կը ճողոպրի, իսկ մնացած խոշոր մեծամասնօթիւնը կիներու եւ երեխաներու հետ կը մարմնօին թիւրքերու վայրագօթեանց: Թիւրքեր ազատօրէն գիւղը մտնելով կը սկսին անխնայ կոտորել: Բնաջինջ կըլլայ գիւղի բնակչօթեան մեծագոյն մասը, մի մասին կը լեցնեն ծովը, ոմանց կը մորթեն, կայրեն եւ այլազան տանջանքներով կսպանեն: Ջահել կիները կը մնան ձեռքերնին եւ փրկի կունենան բռնաբարումներ եւ առեւանգումներ: Գիւղի բնակիչներէն մէկ մասը միայն կը յաջողին հասնիլ ծովափը ու փոխադրուի մօրիկ Լիմ կղզին»¹⁰: Եւ մեկ վերապարձ Ասպարածին գյուղի կոտորածի եւ Նովհաննես վանահոր ուղարկված օգնության մասին պարմում է հերելայը. «Պաշարում են գյուղը, սկսվում է կռիվը 400-500 թուրք եւ քուրդ հրոսակների եւ 25-30 հայերի միջեւ: Ահավոր դրություն էր: Թշնամին շրջապատել էր. միայն մի ճանապարհ էր մնացել, այն էլ՝ ծովն էր: Տղաները որոշում են մինչեւ վերջ կռվել: Բայց դրությունը հուսահատական էր: Եւ ահա՝ հրաշք պատահեց: Մեր վանահայր Նովհաննես ծայրագույն վարդապետ Նյուսյանը կազմակերպեց օգնությունը, եւ նավով գնացինք, հասանք օգնության Օվուհի խմբի փղաներին (իմա՝ Նովհան Դարբինյանի խմբին - Լ. Թ.):»¹¹:

Թուրք եւ քուրդ խուժանին դիմադրելու համար փրկարկիպցի Սիրուն Սարոյանը (ղաջնակցական) մեկտեղել է հավաքում Թիմարի շրջանի **Սոսրաթ, Շահգալդի, Գոմս եւ Փիրկարիպ** գյուղերի բնակչությանը եւ փորձում առաջանալ դեպի Լիմ: Թեեւ ճանապարհին նրանք ենթարկվում են թուրք-քրդական զորքի հարձակմանը, սակայն կղզուց նրանց օգնության են հասնում շուրջ 60 զինյալներ. «Կռիւր կը տէւէ ամբողջ օրը, հայերը հերզհեպտ կը թուլանան, բայց նոյն միջոցին Լիմ կղզիէն օգնօթեան կը հասնի ալջաւագի «Կոպիպ» խումբ կոչուածը (իմա՝ Նովհան Դարբինյանի խումբը - Լ. Թ.), որ ուներ մօր 60 զինուած ու կտրիճ կռուողներ»¹²:

9 Թիմարի գյուղախումբը կամ գավառակը գրնվում էր Վանի նահանգում, Վան քաղաքից հյուսիս, Վանա լճի արեւելյան ափամերձ շրջանում, Լիմ կղզու դիմաց: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պարմական Վասպուրական աշխարհի Բոզունիք գավառին եւ Արշերան գավառի մի հատվածին:

10 «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում», վերապարձների վկայություններ, հ. Ա., էջ 109-110. Ղեկնող քահանա Սարուխանյանը եւ իրիցիկը համառոր կերպով շարադրել են Թիմարի որոշ գյուղերում փրկի ունեցած կոտորածի մասին: Տե՛ս նաև Ահարոն Գրիգորյանի վկայությունը, անդ, էջ 121-123:

11 Վահան Կորյանյանի վկայությունը տե՛ս **Վ. Սվազյան**, Հայոց ցեղասպանություն. ականապես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, էջ 128:

12 Ղեկնող քահանա Սարուխանյանի եւ երեցկնոջ վկայությունը. «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում», վերապարձների վկայություններ, հ. Ա., էջ 110-111:

Թշնամին փորձում էր գրավել նաև Լիմ անապատի դրսի փունը, որպեսզի փակեր փրկության ճանապարհը, սակայն հայերին հաջողվում է իրենց ձեռքում պահել դրսի փունն ու նավերով փրկափոխվել կղզի¹³: Այն մասին, որ **Գոմսի** բնակիչների մեծ մասը այլ գյուղերից փախածների հետ կարողացել է դիմակայել 1500-ից ավելի զինված թուրքերին ու քրդերին և պարսպարվել Լիմում, վկայում է նաև Մկրտիչ քին. Խաչատրյանը. այսպես, 20 զինված երիտասարդներ երեք ժամ ուժեղ դիմադրություն են ցույց փայլիս և, պաշարման շղթան պարտելով, դուրս գալիս ու, միանալով ծովափին խռնված ժողովրդին, շարժվում դեպի Լիմ անապատ¹⁴:

Ասպարածինը և հարեան գյուղերը ավիրող ամբոխն այնուհետ հարձակվում է **Ջանիկ, Քոչյան** և մերձակա գյուղերի վրա: Բնակչությունը դիմում է ինքնապաշտպանության, սակայն մեծ մասը կորորվում է: Սակավաթիվ մարդկանց է հաջողվում մոտենալ ծովափին և այնտեղից անցնել Լիմ¹⁵: **Ափեր** և հարեան ութ գյուղերի երիտասարդությունը երեք օր հերոսաբար դիմադրում է շուրջ 3000 թուրք զինվորներին և քրդերին՝ զինված հրացաններով և 2 թնդանոթներով. գոյամարտի ընթացքում հայ բնակչությունը քաշվում է Լիմ անապատ և փրկվում կորորածից¹⁶: **Էրերին (Էրերնա)** գյուղի բնակիչները, կռահելով իրենց վերահաս ճակատագիրը, նախապես պարտաստվել էին պաշտպանության: Մտնելով գյուղ՝ թշնամին սկսում է անխնա կոտորել մարդկանց և հրկիզել փները: Գյուղից մի խումբ զինված այրեր բարձրանում են մոտակա Ս. Սահակ վանքի լեռը՝ իրենց երեսից փանելով թշնամուն. անհավասար մարտում նրանք բոլորն էլ նահապտակվում են: Գյուղացիների զգալի մասը, թեև թշնամու վայրագություններին ենթարկված, կարողանում է փրկափոխվել Լիմ, իսկ նրանք, որ ինչ-ինչ պարճառներով մնում են գյուղում, անգթորեն սպանվում են¹⁷:

Խժիշկը ափամերձ գյուղ էր. ուստի այլ գյուղերից շարերն այստեղ էին փախչում՝ Լիմ հասնելու հույսով: Ինչպես հետագայում պարզվում են այս գյուղից փրկվածները՝ կղզին իրենց միակ ապավենն էր, սակայն այնտեղ հասնելու համար նավեր չունեին: Բարեբախտաբար գյուղ են գալիս 5-6 նավ, որոնք փրկափոխում էին Ալջավազի հայերին. վերջիններս միանում են Խժիշկում հավաքվածներին: Նախորդ առավոտ թշնամու շուրջ 1500-ի հասնող կանոնավոր զորքը պաշարում է գյուղը: Դիմադրողները սակավաթիվ էին, և օրհասական այդ պահին նրանց են միանում ալջավազցի, արճեշցի ու փիրկարիպցի զինյալներ՝ Սիրունի և Նովհանի զլխավորությամբ: Զինված երիտասարդները ամբողջ մեկ օր դիմադրում են, մինչև կանայք ու երեխաները նավերով հասնում են Լիմ իրենց հետ փանելով նաև այլուր և այլ մթերքներ: Դիմադրության երրորդ օրը կռվողները եւս, փնտնելով որ անհնար է դառնում հակադարձել սրվարացող թշնամուն, նավերով հեռանում են կղզի¹⁸:

Այսպիսով, Թիմարի շրջանի **Աստվածածին, Սոսրաթ, Շահգալդի, Գոմս, Փիրկարիպ, Ջանիկ, Քոչյան, Ափեր, Էրերին, Խժիշկ** գյուղերից մի քանի հազար մարդ է փրկվում՝ Լիմ գնալով: Թիմարի շրջանից ոմանք էլ հասնում են Վան և միանում Այգեաբանի դիմադրողներին¹⁹:

13 Փիրկարիպի կորորածի մասին փեն նաև Նովհանեն Մանուկյանի վկայությունը, անդ, էջ 144:

14 Մկրտիչ քին. Խաչատրյանի վկայությունը, էջ 125-126:

15 Արմենակ Միրոյանի և Մկրտիչ Սարգիսյանի վկայությունները, էջ 142-147:

16 Գրիգոր Խաչատրյանի վկայությունը, էջ 123-125:

17 Լուսիկ Շահբազյանի, Գրիգոր Նազարյանի, Վարդան Գալուստյանի վկայությունները, էջ 126-131:

18 Մովսես Դավթյանի, Վարդան Նովհանեյանի, Բարսեղ Սահակյանի վկայությունները, էջ 132-135:

19 **Ա. Փոխարեն**, Ինքնապաշտպանության կռիվներ Արճակի շրջանում և Թիմարում. «Աստապուրական» (հոգվ. ժող.), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1930, էջ 52-54:

Արճեշի գավառակում²⁰ հայ ազգաբնակչությունը եւս դիմել է ինքնապաշտպանության, սակայն զենքի պաշարների բացակայության պարճառով գավառակի հայությունը ենթակա դարձավ թշնամու բռնություններին. գրեթե բոլորին դաժանաբար կոտորեցին, շատ կանանց եւ երեխաների գերի փարան՝ պարտադրելով մահմեդականություն ընդունել: Փրկվել կարողանում են սակավաթիվ մարդիկ՝ կա՛մ թաքնվելով անմարդաբնակ վայրերում, կա՛մ գերության մեջ մնալով մինչեւ հայ կամավորների եւ ռուսական զորքերի գալը, կա՛մ ապավինելով Լիւմ անապատին: Արճեշի **Տաղի** գյուղից մի փրկված վկայում է, որ «կարգ մը ընտանիքներ փախչելով նստով անցանք Լիւմ»²¹:

Արծկե-Ալջավազի²² գավառակում թուրք-քրդական ավագակախմբերի հեղափոխումներ լինում են դեռեւս փերիվար ամսին: Ժողովուրդը պայքարի է դուրս գալիս մի քանի հարյուրի հասնող թշնամու դեմ, որ մտնում էր հայկական բնակավայրերը՝ իրականացնելու թուրքական կառավարության վայրագ հրամանը. «Ամէն տուն 20-30 քիւրտեր կը լեցունին, ամէն գազանութիւն ի գործ կը դնեն գիւղացոց վրայ, կը թալանեն, կը բռնաբարեն, կը կոտորեն, կը ծեծեն»²³: Այս ժամանակ է, որ Արծկե-Ալջավազի բոլոր գյուղերի մեջ կազմվում են մարտական-դիմադրական զինված խմբեր՝ արճրացի Նովհան Դարբինյանի (դաշնակցական) գլխավորությամբ: Թշնամու հեղափոխություն ընդհարում է լինում հատկապէս Արծկեի շրջանի **Առեն** գյուղում: Գյուղի քահանան, մելիք Աբրահամը եւ ռես Սարգիսը, գյուղի մի թաղն ամրացնելով, բնակիչներին թաքցում են այնպէս: Գյուղ են մտնում հարյուրավոր զինված քրդեր. նրանք պահանջում են ոչ միայն իրենց հանձնել հարսությունները, այլեւ կանանց եւ աղջիկներին: Քահանան, ռեսը եւ մելիքը միաբերան պապասխանում են. «Հարսներու, կիներու տները մեռած չեն, որ դուք ձեր ուզածն ընէք»²⁴: Սկսվում է զինված ընդհարումը շուրջ 25 հայ տղաների եւ մեծաքանակ թշնամու միջեւ: Երբ սակավաթիվ հայ զինյալներին օգնության է հասնում Նովհան Դարբինյանի իր զինակիցներով, կռիվն ավելի է սաստկանում. սպանվում են քրդերի հրամանատարները, եւ թշնամին դիմում է նահանջի: **Առեն**, նաեւ՝ **Առնջկուս** եւ **Արճրա** գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը շարժվում է դեպի ծովափնյա **Կարաքեշիշ** եւ **Վիշկացուկ** գյուղերը: Ապրիլյան կոտորածների ժամանակ Կարաքեշիշում եւ Վիշկացուկում հավաքված ժողովուրդը նավերով անցնում է Լիւմ:

Մեծ Եղեռնի օրերին ինչպէս Թիմարի, այնպէս էլ Արծկե-Ալջավազի գավառակի հայ ազգաբնակչության համար միակ փարոսը Լիւմ անապատն էր: Այսպէս ապաստանելով՝ իրենց կյանքն են փրկում **Առեն**, **Առնջկուս**, **Արճրա**, **Կարաքեշիշ**, **Վիշկացուկ** եւ այլ գյուղերի բնակիչներ: **Առեն** գյուղում, արդեն իսկ կոտորածների լուրն առած լինելով, գյուղացիները կարողանում են թաքնվել նախապէս իրենց պատրաստած թաքստոցներում, մինչեւ Լիւմից նրանց օգնության են գալիս եւ նավով տեղափոխում կղզի²⁵: **Առնջկուս** գյուղում բնակչների

20 Արճեշի գավառակը գրնվում էր Վանի նահանգում, փարածվում Վանա լճի հյուսիսարեւելյան ծովախորշից մինչեւ Ծաղկանց լեռները: Կենտրոնը Արճեշ քաղաքն էր: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պարմական Տուրքերան աշխարհի Աղիովիւր գավառին:

21 Օհան Սարգսյանի վկայությունը. «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում». վերապրածների վկայություններ, հ. Ա., էջ 249:

22 Արծկեի գավառակը գրնվում էր Վանի նահանգում, փարածվում Վանա լճից հյուսիսարեւմուտք, լճի եզերքով, Խլաթի եւ Արճեշի միջեւ: Կենտրոնը Արծկե քաղաքն էր: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պարմական Տուրքերան աշխարհի Խորխոռունյաց գավառի մի հարվածին:

23 Խմբապետ Նովհան Դարբինյանը վկայել է Արծկեի որոշ գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածի մասին. Կրէն «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում». վերապրածների վկայություններ, հ. Ա., էջ 280:

24 Անդ, էջ 281:

25 Անդ, էջ 279-283. տրէն նաեւ Ավո եւ Վահան Քոչարյանների վկայությունները, էջ 270-273:

մեծ մասը կոտորվում է: Ողջ են մնում միայն քչերը՝ թողարկվելով ծովափնյա թումբերում կամ գյուղի Ս. Հարություն վանքում, որը րեք Խաչատուր քահանայի նախաձեռնությամբ վերածվել էր պատսպարանի: Ինն օր հեղու Լիմ անապատից կարողանում են կազմակերպել մագապուրծ եղածների րեղափոխությունը²⁶:

Կարաբեշիշի եւ շրջակա գյուղերից այնրեղ հավաքված բնակչությանը փրկելու համար գյուղի զինված րղամարդկանց Լիմից միանում են պաշրպանության՝ Հովհանի եւ Սիրունի 100 հոգանոց խմբերը եւ, դիմադրելով մի քանի անգամ իրենց գերազանցող թշնամուն, ժողովրդին փոխադրում են Լիմ. «...Կարաբեշիշ գիւղը, ուր մնացած կին-երեխան կը բերեն Լիմ Անապարը, ուր ապաստանած էր 8000-ի մօր ժողովուրդ, որու մեծ մասը կը կազմէր Թիմար գաւառի հայութիւնը: Լիմ անապարին մէջ կային 6 նաւեր, ծովափը, վանքի դրսի րան մօրերը ապաստանած էր հազարաւոր ժողովուրդ, որը պէտք էր անմիջապէս ներսը՝ կղզին փոխադրել, որպէսզի խուժանը եւ կամ թիւրք պաշիպօզուկ զինուորները չգային կոտորէին: Ուսրի Այճնաւազի արճրացի պարոն Յովան եւ թիմարցի պարոն Սիրուն, 100 զինուորի գլուխ անցած, թիւրքերէն եւ թիւրդերէն բաղկացած 800 հոգանոց խումբի մը հեղ սասրիկ կռուի կը բռնուին մինչեւ իրիկուն Արեր գիւղին մօրերը»²⁷: Լիմից ուղարկված նավերի շնորհիվ կարողանում են փրկվել նաեւ **Վիշկացոսկի** եւ մոլրակա բնակավայրերից այնրեղ հավաքվածները: Վիշկացոսկի ժողովրդի մի մասը նավերով րեղափոխվում է դեպի Թիմարի Ամկու-Բերդ գյուղը. ծովափնյա այս բերդում հայերը կարողացել էին պաշրպանություն կազմակերպել²⁸:

Այսպիսով, մինչ խմբապեղ Հովհանն իր զինակիցներով եւ րարբեր գյուղերից նրանց միացած րղամարդիկ դիմակայում էին մի քանի հազարի հասնող՝ հրացաններով եւ թնղանոթներով զինված թշնամուն, հնարավորություն էր ընձեղում Լիմ անապատից ուղարկված նավերով րարբեր գյուղերի հայ բնակչությանը րեղափոխել կղզի: Ամեն գիշեր Լիմից երկու նավ էր գնում ծովափնյա շրջանները եւ հավաքում բնակչությանը. «Լիմ Անապարէն արճրացի խմբապեղ պարոն Յովան նաւեր կը դրկէ (գիշերները) եւ կը րեղափոխէ կղզին՝ Առէն, Աննջկուս, Կարաբեշիշ, Արճրա եւ այլն գիւղերու օղլուշաղը (կին, երեխա)»²⁹: Խմբապեղ Հովհանը վկայում է, որ այսպէս ավելի քան 600 մարդ է աղաղվում մահից³⁰: Նա նշում է նաեւ, որ **Կոճերերի, Խոռնանցի, Բարկաթի եւ Կուզելի** (Դուզել կամ Գյուզել) գյուղացիները եւս նավերով հասնում են Լիմ³¹:

Կոճերերը (Կոճերեն) ծովափնյա գյուղ էր, ուսրի շրջակայքից՝ **Արճկեից, Վերին Սիփանից, Կուզելից, Անուշ-աղբյուրից**, ով կարողացել էր այսրեղ էր փախել՝ Լիմ հասնելու ակնկալիքով: Գյուղն ուներ նավեր, սակայն թուրքերը դրանք զավթել էին, եւ միայն մեկ հնամաշ նավ էր մնացել: Երբ թուրքերի ու քրդերի մեծաքանակ բաղմությունը պաշարում է գյուղը եւ հարձակվում անգն բնակչության վրա, վերջիններիս զգալի մասը կոտորվում է: Այլաղազցի մի վերապրած այս է պարմում. «Հասնելով Կոճերեր՝ հերեյալը րեսանք **Վ. Սիփան, Անուշ-Աղբիւր** եւ **Կոճերեր** գիւղի ընրանիքները բոլորովին մերկացուցած, վրա-

26 Խաչատուր քին. Զարարյանի վկայությունը, էջ 275:

27 Նշան Անդյանի եւ Մուշեղ Գառգյանի վկայությունները, էջ 295-296:

28 Գյուլիգար Մարգիսյանի եւ Կարապեղ Ղազարյանի վկայությունները, րեն անդ, էջ 307-309:

29 Անդ, էջ 309:

30 Հովհան Դարբինյանի վկայությունը, էջ 280-283:

31 Անդ, էջ 281:

նին մի մի խսիրի կտոր, լեցած էին գիւղին մէջ անտէր անտիրական: Քահանայի հետ միասին սկսանք մի նաւ ճարելու մասին մտածել, երբ մելիք Կարապետի Կողան՝ Նշանը յայտնեց, որ իրենց նաւը մի կողմով ծակուած կը գլխուի ծովափը»³²: Գլուղում եղած փղամարդիկ, թշնամու դեմն առնելով, փորձում են կազմակերպել բնակչության փրկությունը: Տեղավորելով իրենց հին եւ միակ նավակի մեջ հնարավորին չափ շար կանանց եւ երեխաների, վերցնելով բավականաչափ ալյուր՝ հասնում են կղզի, ուր միանում են այնտեղ ապաստանած հազարավոր մարդկանց. «... իրենց թաքցուցած առագաստի կտորը կը քաշեն նախն վրայ ու աննկատ կը հեռանան Լիմ Անապար, ուր համախմբուած էին նաեւ 8000-ի չափ ժողովուրդ (թիմարցի, արճէշ-ալճաւագցի եւ այլն)»³³: Այնուհետ Լիմից մի խումբ այրեր գինված վերադառնում են Կոճերներ եւ, կովի բռնկելով մօտ 400 քղերի հետ, հաջողում են Լիմ փեղափոխել եւս մի քանի հարյուր մարդ. «Զինուած կոճերեցիք դիրք կը մտնեն խաչերու քարերուն ետեւ, մինչ նաւը հեղուկեմբ կը լեցուի 600-ի չափ կին ու երեխաներով (կոճերեցիք, վերին սիփանցի, գիւղեցիք, անուշ-աղբիւրցիք, ալճաւագցի), որոնք համախմբուած էին Կոճերեն գիւղը: 15 մէշուկի չափ ալ ալիւր ալ կառնուի նախն մէջ»³⁴: Նրանք Լիմից եւս մի քանի անգամ գնում են Կոճերներ, հավաքում այնտեղ անապարապան մնացած հայերին եւ բերում կղզի:

Այսպիսով, Լիմ են հասնում նաեւ **Արծկեցիք, Կոճերներ, Վերին Սիփան, Կուզել (կամ Գլուզել), Անուշ-աղբիւր, Խոռանց, Բարկաթ** եւ այլ գյուղերից: Աջաւագցիներից ոմանք կարողանում են հեռանալ լեռները: Ներսէսը մի մասը եւս փեղափոխվում է Լիմ անապար, մյուսները թաքնվում են Թիմարի շրջանի փարբեր գլուղերում. «Կտորածէ ազատուած ալճաւագցիները ապաստանեցան լեռները. գիւղերը կիջնէին միայն գիշերները՝ հաց կամ որսէւ ուրիշիք ճարելու, իսկ յետոյ փեղափոխուեցան մի մասը՝ Լիմ Անապար, իսկ միւսները՝ Թիմարի շրջանի գիւղերը՝ մինչեւ ռուսներու վրայ հասնիլը»³⁵:

Մեծ եւ աննկարագրելի է Լիմի վանահոր՝ Նովհաննես վրդ. Նյուսյանի ծառայությունն իր ժողովրդին: Նա հոգում էր նաեւ այդ հազարավոր մարդկանց սնունդով ապահովելու խնդիրը. վանքում եղած մթերքի ողջ պաշարը փրվեց ժողովրդին: Ներագայում փրկվածները երախտագիտությամբ են սա հիշում: Թեւեւ վանքում սնունդը քիչ էր եւ հազիվհազ բավարարեց, սակայն ոչ ոք սովամահ չեղավ. «Եզներ կը մորթէին եւ միսը կերակուր ընելով՝ ժողովուրդին կը բաժնէին: Ուրիշիքի կողմէ ժողովուրդը, պէտք է ըսել, որ այնքան ալ չնեղուեցաւ, երբեմն չոր ցորեն բովելով (աղանձ), ժողովուրդին կը բաժնէին, երբեմն ալ մաքուր հացի հետ թանապուր կամ մածուն, պանիր կու փային: Նոս փեղն է յիշել, որ շար մեծ ծառայութիւն մը եւ հայրական խնամք ու հոգացութիւն մը ցոյց փուսա ժողովուրդին Լիմ Անապարի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Նիսեան (վանեցի), որ գիւղացոց ցորենները, բոլոր վանքի անասունները սեփականացնելով՝ հաւասարապէս ժողովուրդին վրայ բաժանեց: Այս վիճակով ժողովուրդը Լիմ Անապարին մէջ ապրեցաւ մօտ 24 օր»³⁶: Բացի այդ, փրկվածներն իրենց հետ բերում էին ալյուր եւ այլ մթերքներ, իսկ երբեմն գիշերով գնում էին ափը եւ լքված գլուղերից սնունդ հայթայթում:

32 Մեղրակ Ասպարուրյանի վկայությունը, էջ 266: Սույն վկայությունում փրկվածների եւ կղզում հավաքվածների թիվը փարբերվում է մյուս վկայություններում եղածներից:

33 Գասպար Դավիթյանի վկայությունը, էջ 291. Կեն նաեւ Կարապետ Նակոբյանի, Մեղրակ Միսաքյանի, Տ. Արիստակես Բարեղամյանի վկայությունները, էջ 288-293:

34 Անդ, էջ 292:

35 Առաքել Ղարիբյանի վկայությունը, էջ 228:

36 Անդ, էջ 296:

Թշնամին փորձում էր գրավել Լիմ կղզին, բայց հանդիպում էր այնպեղ հասարակված հայերի զինված հակադարձությանը. «Ամեն օր թիւրք ու քիւրտն կու գային ծովափ, կը սկսէին ռմբակոծել ու սարսափ ազդել, որ մենք անձնաւորութիւնք, սակայն ամեն անգամ հանդիպելով մեր դիմադրութեան՝ կը թողնէին, կը հեռանային»³⁷: Թեև հստակ չենք կարող նշել, թե որքան է եղել Լիմ գնացածների թիվը, սակայն իրենց իսկ փրկվածների վկայությունների համաձայն՝ այն անցել է 8000-ից: Խոսվում է անգամ 12000-ի մասին. «Ժողովուրդը նաւերով փրկափոխեց անապար, դա փնեց երկու երեք օր. սարսափն ու նեղութիւնը սոսկալի էր. Լիմում հավաքեց աւելի քան 12000 ժողովուրդ»³⁸:

Կրուց անապարում պարսպարկածների մասին թեև ավելի սակավ, բայց խոսում վկայություններ ունենք: Ինչպես վերը նշեցինք, Թիմարի **Ասրվաձաձին** գյուղի բնակիչներից ռմանք փրկվում են՝ Լիմ հեռանալով: Սակայն գյուղում անպաշտպան մնացած կանայք եւ երեխաներ կային. նրանք էլ կարողանում են քաշվել Կրուց կղզի. «Երկու օր, երբ մնացինք գիւղին մէջ եւ փնեց, որ մեր վիճակը պիտի գէշնար, բոլոր կիներս միացանք գաւիցնք ծովափ կրակ ըրինք, Կրուց անապարի մէջ եղած մարդիկ նաւ դրկեցին, մեզ փարան հոն: Հաց չկար, ցորենէ աղանձ կը շինէինք եւ օրական երկու անգամ քիչ մը կուփէինք: Հացի պարճառաւ քրոջս երեք երեխաները մեռան: Մենք 30 օր մնացինք Կրուց անապարը, մինչեւ կամաւորներու գալը»³⁹: Երբ Վերին Սիփանից մի քանի գյուղացիներ կարողանում են հասնել Կոճերեր, փնեցում են որ կոճերերցիք պարսպարկում են նավերով գնալ դեպի Կրուց, իրենք էլ միանում են⁴⁰: Այսպիսով, Կրուց են հասել նաեւ **Վերին Սիփանի** եւ **Կոճերերի** բնակիչներից:

Լիմում ու Կրուցում ապաստանածները մնում են մինչեւ 1915 թ. մայիսի սկիզբը, երբ ռուսական զորքերն ու հայ կամավորական խմբերն ազատագրում են Վասպուրականը: Ապա կղզիներից վերադառնում են իրենց գյուղերը, փորձում կրկին վերականգնել ջանդոված ու այրված փնեքը, վարուցանք անել իրենց արքերում: Այնուհանդերձ, 1915 թ. ապրիլյան եղեռնալից օրերը անթիվ ու անհամար անմեղ հայերի կյանք խլեցին: Շարունակ բնակարեւոյներից գրեթե ոչ ոք չփրկվեց: Բազում էին դեպքերը, երբ քրդերը կամ թուրքերը գերել էին հայ կանանց եւ երեխաների. ռուսական զորքերի եւ հայ կամավորական խմբերի՝ Վասպուրական մփնելու ժամանակ նրանց մի մասը կարողանում է փախչել եւ միանալ հայրենակիցներին, իսկ մյուսների ճակարագրերն անհայտ են:

Եղեռնի օրերին անդառնալի կորուստներ ունեցան նաեւ մենաստանների միաբանությունները: Լիմ անապարի միաբաններից Հակոբ վրդ. Հակոբյանը նահապարկվում է կոտորածների օրերին, Ավերիս վրդ. Սեդրաքյանը՝ վախճանվում գաղթի ճանապարհին⁴¹, իսկ Հովհաննես վրդ. Նյուսյանը՝ մնում է Լիմում մինչեւ հայերի վերջին նահանջը՝ 1918 թ., ապա հասարակվում Ս. Էջմիածնում⁴²: Կրուց անապարի վանահայրը՝ Եղիազար ծ. վրդ. Պերրոսյանը եւ միաբան-

37 Անդ, էջ 143-144:

38 **Ա.Ղ.**, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Երեւան, 1917, էջ 213: Նույն փաստը փնեւ նաեւ **Ա. Փոխարեան**, նշվ. աշխ., էջ 53:

39 Ալլթոն Սահակյանի վկայությունը. «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում», վերապրածների վկայություններ, հ. Ա., էջ 119-121:

40 Տե՛ս Զարո Շարոյանի վկայությունը, էջ 305-306:

41 Տե՛ս **Թ.Լուդիկ**, Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօրին աղէտալի 1915 տարիին, Անթիլիաս-Լիբանան, 1966, էջ 35:

42 Հովհաննես վրդ. Նյուսյան. 1879-1943 թթ., վանեցի, ձեռնադրվել է 1908 թ., եղել Լիմ անապարի

ներ Պողոս վրդ. Տակոբյանն ու Ներսես սարկավազը նահապարկվում են եղեռնալից օրերին. մենաստրանի մյուս միաբաններն էին Սահակ վրդ. Արովմյանը, Պետրոս վրդ. Շահինյանը, Մարտիրոս վրդ. Աղազադյանը⁴³: 1915 թ. Վանի առաջնորդարանից Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին ուղղված մի գրությունից (հունիսի 8) պարզ է դառնում, որ Կրուց մենաստրանը հայտնվել էր ծանր վիճակում. թուրք կառավարության կողմից իբր պահակ նշանակված 14 ոստիկանները սպանել էին մի վարդապետի ու մի դպրի, մակույկավարին և մշակին, թալանել եկեղեցու թանկարժեք սպասքը, գրքեր ու ձեռագրեր, հոգևորականների իրերը⁴⁴:

1915 թ. հուլիսին ռուսական զորքերը նահանջում են. դա ստիպում է Վասպուրականի հայությանը թողնել հայրենի եզերքը և գաղթել Արևելյան Հայաստան կամ Կովկասի այլ բնակավայրեր: Հովհաննես վարդապետ Նյուսյանը 1934 թ. գրած իր աշխատության մեջ ռուսական զորքերի՝ 1915 թ. հուլիսյան մեծ նահանջն անվանում է «դիպրոմնատոր և աղերարներ նահանջ... հարիւր հազարաւոր հայ ժողովրդեան կորստեան հետ կորստեան մարմուռեցան և փչացան նաւ ցեղին դարաւոր կուլտուրայի-սրբեղծագործութեան և գրականութեան անգին գանձերն և գոհարներն՝ հազարաւոր հարիւր գրչագրեր և գանազան հնութիւններ»⁴⁵:

Եղեռնալից իրադարձություններին սերտորեն առնչվում են հայ հոգևոր և նյութական մշակույթի մաս կազմող անգին գանձերի՝ ձեռագրերի ճակատագրերը: Ուստի՝ մի քանի խոսքով անդրադառնալով Լիմ և Կրուց անապատների ձեռագրական հավաքածուներին և Եղեռնի ժամանակ դրանց պահպանման խնդրին: 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում վանքերը համապարած թալանվեցին ու այրվեցին, հիմնահատակ քանդվեցին, իսկ այնպիսի պահվող անթիվ ու անհամար ձեռագրեր, փաղաքի գրքեր, անգամ ամբողջ գրադարաններ անվերադարձ ոչնչացան⁴⁶: Միայն մի փոքր մասը փրկվեց գաղթականների ձեռքով: Լիմում, Կրուցում, Աղթամարում, Վարագավանքում, Վանում գրվվող ձեռագրերի պահպանման և Ս. Էջմիածին տեղափոխման դժվարին, գերմարդկային ջանքեր պահանջող գործը նախաձեռնում է Հովհաննես վանահայրը: Նրա ջանքերի շնորհիվ այս ձեռագրական հավաքածուները մասնակիորեն փրկվեցին՝ հակառակ գաղթի ճանապարհին եղած զգալի կորուստներին: Այսպես, հուլիսյան մեծ գաղթի ժամանակ, Վասպուրականից Էջմիածին են տեղափոխվում 284 ձեռագիր (Աղթամարից՝ 201, Վանից և շրջակայից՝ 61, Լիմից՝ 22), իսկ մնացածը՝ առժամանակ թաքցվում: Նույն թվականի հոկտեմբերին Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը,

վանահայր: 1941 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի ժամանակ Ս. Էջմիածնի միաբանությունը ուներ չորս հոգևորական, որոնցից մեկը Հովհաննես վրդ. Նյուսյանն էր, մյուսներն էին՝ կաթողիկոսական տեղակալ և Գերագույն հոգևոր խորհրդի նախագահ Գեորգ արքեպս. Չորեքյանը, Արսեն արքեպս. Դպրյանը, Մարթեոս վրդ. Աջեմեանը. րեն «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պարմութեան», գիրք Զ., Երևան, 1999, էջ 282-283, 922:

43 Տե՛ս **Թեոդիկ**, նշվ. աշխ., էջ 35-36: Աղթամարի վանքի մասին նշենք, որ կուրորածի առաջին իսկ օրերին այն ամայանում է և անցնում թշնամու ձեռքը: Վանքի երկու միաբանները՝ կաթողիկոսական տեղակալի Եզնիկ վրդ. Ներկարարյանը և Դանիել վրդ. Զադյանը, թողնելով կղզին և անցնելով ցամաք, քաջաբար մասնակցում են Վանի հերոսամարտին, իսկ Աղթամարն անցնում է թշնամու ձեռքը. րեն **Տ. Ոսկեան**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, էջ 131:

44 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57 (Կաթողիկոսական դիվան), ց. 5, գ. 54, թ. 28-29:

45 **Յովհաննես վարդապետ Նյուսեան**, Նամառօր նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուական շէն և միաբանական վանքեր էին, աշխ.՝ Գ. Տեր-Վարդանեանի. «Արեւագալ» պարբերական, 2004, էջ 111:

46 Արևմտյան Հայաստանի ձեռագրական կորուստների մասին հանգամանալից են Օնիկ Եզանյանի և Մուրեն Քոլանջյանի ուսումնասիրությունները. Վասպուրականի ձեռագրերի մասին րեն «Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մարենադարանի», Կ. Ա., Օ. Եզայան, Երևան, 1965, էջ 93-105. **Ս. Քոլանջյան**, Հայկական կուրորածները և մեր ձեռագրական կորուստները. «Էջմիածին», 1965, Ե.-Է., էջ 133-144:

քաջ գիտակցելով Արեւմտյան Նայաստանում փրկող դժոխային կացությունը, կարգադրում է Նովհաննես վանահորը և Կրուց անապարի միաբան Սրեփան վարդապետին կրկին վերադառնալ հայրենիք, եւ, հավաքելով մենաստանների բոլոր ձեռագրերն ու թանկարժեք հնույթյունները, կանոնավոր ցուցակագրել եւ փոխադրել Ս. Էջմիածին⁴⁷:

Վանի եւ շրջակայքի մշակութային արժեքների պահպանման առթիվ մրահոգություն է հայտնում նաեւ Պերերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը: Վերջինիս հանձնարարությամբ Կովկասյան (Թիֆլիսի) թանգարանի ավագ հսկիչ Սմբատ Տեր-Ավերիսյանը մեկնում է Վան, սակայն մինչ այդ ուղերձ է գրում Գետրգ Ե. Կաթողիկոսին՝ խնդրելով, որ Վան գնացած վարդապետներից մեկը այս գործում նշանակվեր որպես հոգեւոր իշխանության ներկայացուցիչ⁴⁸: Կաթողիկոսը արտոնում է Նովհաննես վարդապետին եւ պարվիրում, որ հավաքված իրերը փեղափոխվեն ուղղակի Էջմիածին եւ ոչ Թիֆլիս:

Վերադառնալով Վասպուրական՝ Նովհաննես վարդապետը սրբի խոր ցավով ակնապարտում է լինում, որ բավականին թվով արժեքավոր ձեռագրեր եւ թանկարժեք սպասք բռնազրավված է: Այս մասին նա Վեհափառին ուղղված իր փեղեկագրության մեջ գրում է. «Ս. Օծու թեանդ հայրական բարձր հրամանի համաձայն ողջամբ հասանք երկիրը եւ Լիմ անապարի կողմի մորնելով գրանք զայն աւերակ եւ կողոպտուած վիճակի մէջ: Եկեղեցւոյ եւ ամբողջ սենեկաց դռները խորպակուած, ձեռագիրներու ընդիր մասը վերցուած է. կը մնան ճառքնորիք Յայամաուրքներ եւ մաս մը անարժէք ձեռագրեր...» (10 նոյեմբեր, 1915 թ.)⁴⁹: Նույն ուղերձում վանահայրը նշում է, որ Կրուց անապար դեռ չեն կարողացել գնալ նալ չունենալու պատճառով, իսկ Վարագա վանքը թալանված եւ այրված է. այնպեղ ձեռագրերով եւ թանկարժեք սպասքով միայն մեկ պահարան են գտնում, որ, բարեբախտաբար, վրիպել էր կողոպտիչների աչքից: Պահարանից ամենը հանում, փանում են Վան: Բոլոր եկեղեցիներն առհասարակ թալանված եւ այրված էին:

Ի վերջո, Նայրապետի պարվերով (21 նոյեմբեր) Լիմի վանահայր Նովհաննես վարդապետի, Կրուցի միաբան Սրեփան վարդապետի, Աղթամարի միաբան Դանիել վարդապետ Զադոյանի եւ Սմբատ Տեր-Ավերիսյանի ջանքերով Լիմում մնացած ձեռագրերը, Վարագավանքում գտնվածները, Վանի եկեղեցիներից փրկվածները, նաեւ՝ Կրուցից եւ Աղթամարից բերվածները հավաքվում են, ցուցակագրվում եւ 1916 թ. հունվարի 27-ին փեղափոխվում Ս. Էջմիածին. ընդհանուրը՝ 1082 ձեռագիր (Աղթամարից՝ 84, Վանից՝ 173, Կրուցից՝ 187, Լիմից՝ 281, Վարագից՝ 357. սրանցից 9-ը եղել են փապգիր գրքեր): Էջմիածնում ձեռագրերը հանձնվում են մարենադարանապետ Նուսիկ արքեպս. Մովսիսյանի խնամապարտությանը⁵⁰: Ձեռագրերից բացի՝ փեղափոխվել են նաեւ թանկարժեք եկեղեցական սպասք, սրբերի մատուցներ⁵¹:

Վասպուրականից բերված բոլոր ձեռագրերը նկարագրվում են Էջմիածնի մարենադարանի գրքապահ Գագրիկ Ներսիսյանի կողմից (Գագրիկյան ցուցակ)⁵²: Այսպիսով, 1915-

47 Տե՛ս «Արարաք», 1915, էջ 811:

48 Տե՛ս անդ, էջ 860-862:

49 Անդ, էջ 863:

50 Տե՛ս «Արարաք», 1916, էջ 46-47:

51 Վանի եւ շրջակայքի եկեղեցիների վիճակի, պահպանված մշակութային արժեքների մասին փե՛ն նաեւ «Վան-պոսպ» շաբաթաթերթ, 1915, Թիֆլիս, հմր. 3, էջ 13. «Վավերագրեր Նայ Եկեղեցւո պարմութեան», գիրք ԺԳ., Երեւան, 2005, էջ 570-571:

52 ՄՄ, Անդիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 6:

1916 թթ. Վասպուրականից Էջմիածին է տեղափոխվել 1366 ձեռագիր: Վասպուրականից եկած ձեռագրերի մասին ասենք, որ 1916-1917 թթ. Թիֆլիսում Մ. Մաքսուդյանի եւ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ջանքերով Վասպուրականի գաղթականներից եւս 15 ձեռագիր է ստացվել, իսկ հետագայում փարբեր անձանց կողմից Մալեմադարան են բերվել եւս 18-ը: 1916 թ. մայիսին Նյուայան վարդապետը Վանից եւ մոտակայքից ձեռագրեր է ուղարկել Էջմիածին Զուլֆայի վրայով, սակայն մաքսային վարչությունը թույլ չի տվել դրանք անցկացնել: Միայն Վեհափառի կարգադրությունից հետո այս ձեռագրերը մուտք են գործել Էջմիածին, որոնք թվով 87-ն են (սրանցից 20-ը՝ այլալեզու)⁵³: Սակայն 1934 թ. Նովիանենս վարդապետը իր «Նամառուր նկարագրություն...» աշխատության մեջ նշում է, որ եւս 660 ձեռագիր է ուղարկել Էջմիածին, որից 400-ը կապիւրան Չանկալյանի, իսկ 260-ը՝ բժիշկ Առաքել Գարադոշյանի միջոցով: Մեզ, ցավոք, հայրնի չէ այս ձեռագրերի ճակատագիրը: Ո՛չ «Գագրիկյան» ցուցակում, ո՛չ էլ հետագա որեւէ արձանագրությունում սրանք չեն հիշատակվում: Ո՛ր կորան այդ ձեռագրերը. Նովիանենս վարդապետը կարո՞ղ էր արդյոք թուրիմացաբար նման բան գրել: Ի վերջո, խոսքը ոչ թե մի քանի փասնյակ, այլ մի քանի հարյուր ձեռագրերի մասին է. այս հարցը առայժմ մնում է անպատասխան:

Այսպիսով, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ եւ Կրուց կղզիներից, Վանից եւ մերձակա գյուղերից 1915 թ. Մ. Էջմիածին է տեղափոխվել 284, 1916 թ. հունվարին՝ 1082 ձեռագիր, ապա՝ եւս 87-ը, սրանց գումարվել են գաղթականներից ձեռք բերված 15 եւ ընծայված 18 ձեռագիր: Այս 1496 միավորներից 9-ը եղել են փաղաքի գրքեր, 1-ը՝ այլեւայլ թղթերի հավաքածու, 4-ը մասն են կազմել այլ ձեռագրերի եւ հետագայում միացվել են դրանց, 9 ձեռագիր նորից եղել է հանձնվել Լիմի Նովիանենս վանահորը: **Արդյունքում՝ Մաշտոցյան Մալեմադարանում այժմ ունենք Վասպուրականից տեղափոխված 1473 ձեռագիր. Վանից եւ շրջակայքից՝ 335, Աղթամարից՝ 285, Լիմից՝ 306, Կրուցից՝ 202, Վարագից՝ 345**⁵⁴: Նշենք նաեւ, որ Լիմից երկու ձեռագիր պահպանվել եւ հասել են Քյուրդյան հավաքածու, իսկ Կրուց անապատից մի ձեռագիր գտնվում է Ղերեբուրգում⁵⁵: Փորձենք ճշտել, թե շուրջ քանի՞ ձեռագիր կար Վանա լիճի կղզիներում Եղեռնից առաջ:

Դեռեւս համիդյան ջարդերի ժամանակ՝ 1895-96 թթ., ձեռագրերը ոչնչացումից փրկելու համար Լիմում, Կրուցում եւ Աղթամարում, շատ այլ վանքերի պես, ձեռագրերը պահվել են թաքստոցներում: Եւ այսպես շուրջ 14 փարի մնացել են անձեռնմխելի, մինչեւ ազգագրագետ Ե. Լալայանը նախաձեռնում է Վասպուրականի գրչագրերի ցուցակի կազմման գործը⁵⁶: Այս նպատակով նա այցելում է Վանա լճի կղզիները, խոնավ թաքստոցներից հանում ձեռագրերը, դրանք մաքրում եւ չորացնում արեւի փայլ: Թեւեւ անվանի հայագետը մտադիր էր կազմել առհասարակ Վասպուրականի բոլոր ձեռագրերի ցուցակը, սակայն նրան հաջողվում է նկարագրել 1525 ձեռագիր, որոնք պահվում էին Աղթամար, Լիմ, Կրուց վանքերում, Վարագավանքում, Վան քաղաքի եւ շրջակայքի եկեղեցիներում⁵⁷: Հիմք ընդունելով Օ. Եզան-

53 Տե՛ս «Արարաք», 1916, էջ 344:

54 Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մալեմադարանի», հ. Ա., էջ 99-105:

55 Տե՛ս Մ. Քոլանջյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

56 480 ձեռագրերի նկարագրությունները հրատարակվել են 1915 թ. Թիֆլիսում, մյուս մասը դեռեւս անփյառ է (Մալեմադարան անփյառ ձեռագրացուցակների ֆ., հմր. 8):

57 Վասպուրականի ձեռագրերին անդրադարձել է նաեւ Վարագա վանքի միաբան Ղեռնոզ վ. Փիր-ղայեմյանը՝ իր «Նշխարք պարմութեան հայոց» աշխատության մեջ: Սակայն նա ընդօրինակել է միայն պարմական կարեւորություն ունեցող հիշատակարանները (ՄՄ, ձեռ. հմր. 4515, 6273): Ամբողջական չէ նաեւ Նովիանենս Բարադամյանի կազմած ցուցակը (ՄՄ, ձեռ. հմր. 6333):

յանի կազմած համեմատական ցուցակները՝ կարելի է ասել, որ Ե. Լալայանի նկարագրած ձեռագրերի մի մասը՝ շուրջ 650 ձեռագիր, կորել է Մեծ Եղեռնի օրերին: Ե. Լալայանի նշյալ ցուցակում րել են գրել Լիմից 374 ձեռագիր, որոնցից պահպանվել են 182-ը, Կրուցից՝ 264 ձեռագիր, պահպանվել են 154-ը, Աղթամարից՝ 286 ձեռագիր, պահպանվել են 202-ը: Միաժամանակ, այս կղզիներից մեզ հասել են ձեռագրեր, որոնք չկան Ե. Լալայանի ցուցակում: Բավականին կարելի է հովհաննես վանահոր այն րվյալը, թե մինչ Եղեռնը Լիմ անապարի ձեռագրերի թիվը հասնում էր 550-ի, իսկ րպագիր գրքերինը՝ 3 հազարի, Կրուց անապարն էլ ճոխ ու փարթամ էր ազգային եւ եկեղեցական թանկարժեք հնություններով, ուներ նաեւ մոտ 500 ձեռագիր մարյան⁵⁸: Ուարի, կարելի է ենթադրել, կղզիներում պահվող ոչ բոլոր ձեռագրերի նկարագրություններն են րել գրել Լալայանի ցուցակում: Սակայն, միանշանակ չէ նաեւ այն, որ Վանի, Վարագի, Աղթամարի, Լիմի եւ Կրուցի անունով Մարենադարան հասած այն բոլոր ձեռագրերը, որոնք չկան Լալայանի ցուցակում, պարկանել են այս վանքերին: Այսպես, Ս. Քոլանջյանը ենթադրում է, որ ձեռագրերը Ս. Էջմիածին րեղափոխելիս այլ վայրերից փրկված ձեռագրեր էլ են խառնվել, բայց չի նշվել դրանց պարկանելությունը⁵⁹: Ամփոփելով ասենք, որ Լիմում եւ Կրուցում պահվող ձեռագրերի շուրջ կեսը, րպագիր գրքերն ամբողջությամբ կորել են կամ ոչնչացել, իսկ հրաշքով փրկված, պահպանված ձեռագրերը միայն բացառիկ անձնագոհության արդյունք են:

Այսպիսով, Մեծ Եղեռնի օրերին Լիմ եւ Կրուց մենաստաններն արել են հնարավորը հայությանը բնաջնջումից փրկելու համար, ապաստանածներին րվել են ամենը, ինչ ունեին, իսկ Լիմի վանահոր ու մի քանի նվիրյալների ջանքերով ըստ հնարավորության փրկվել են շար ձեռագրեր՝ որպես սուրբ մասունքներ Վասպուրական աշխարհից: Վասպուրականում մնացած հայերը վերջին անգամ գաղթում են 1918 թվականին՝ թողնելով թշնամու ձեռքին մի ողջ հայրենիք:

58 Տե՛ս **Յովհաննէս վարդապետ Տիւնան**, նշվ. աշխ., էջ 111, 114:

59 Տե՛ս **Ս. Քոլանջյան**, նշվ. աշխ., էջ 142: